

AZƏRBAYCAN KİV-DƏ AMERİKANİZMLƏR**E.R.PİRİYEV**

Azərbaycan KİV-in dili əhalinin müəyyən bir hissəsinin ideoloji şüurunda Amerikanın obrazını əks etdirən bir sıra diskurs təcrübələri özündə əks etdirir. Bu nə deməkdir? Söhbət ondan gəlir ki, diskurs təcrübə anlayışının özü dilin müəyyən ideoloji quruluşu olması haqqında birbaşa məlumat verir. Adi şüur KİV-ə həmişə yol tapa bilmir, o bunun üçün həddindən artıq inersiyalıdır. Əgər belə hal baş verirsə, onda sosial fakt izahı ilə adi şüur nümayəndəsi arasında KİV-in maraq faktı meydana çıxır. Beləliklə, ideoloji cəhətdən istiqamətlənmiş diskursiv təcrübə denotativ təhlil etdikdə milli mentalitetin nümayişindən danışmaq çətin olduğu görünür. Buna baxmayaraq, Amerikanı, ölkəni, xalq və mədəniyyəti denotativ səviyyədə real təqdim edən başqa bir semantik məkan sinxron səviyyədə, sadəcə olaraq mövcud deyil. Eyni zamanda bəzi diskursiv təcrübə dilinin müəyyən quruluşlu olması siyasi niyyətin aşkarlığına aydın bir dəlildir. Nəticə etibararı ilə bu sahədəki milli mentalitetin nümayişi haqqında yalnız şərti danışmaq lazım gəlir. Digər tərəfdən isə yadda saxlamaq lazımdır ki, sosial ideoloji və kommunikativ funksiyaları güclə yerinə yetirən diskursiv təcrübələr zəmin yaradır, sonra isə faktlar haqqında həmin təsəvvürləri, həmin obraz və standart təfsirləri, milli-mədəni dünyagörüş və dünyanı dərk etmənin məcmusunu formalaşdırır.

Cəsarətlə təsdiq etmək olar ki, dil tarixin hər bir sinxron mərhələsində dil faktlarının və xalqın milli mentalıq adlanan daxili aləmi ilə əlaqəsinin dinamikası məhz belədir.

Bu mənada müasir Azərbaycan dilində «Amerika» semantik məkanının qurulması və müvafiq olaraq orta səviyyəli azərbaycanlıların şüurunda bu ölkənin obrazının formalaşması nə dilçilik, nə də sosio-mədəni baxımdan istisna olaraq heç bir şeyi əks etdirmir.

Bu gün Azərbaycan KİV-nin dilində Amerika, onun ölkəsi və xalqının obrazı formalaşmaqdadır. Bu proses elə qızğın baş verir ki, hətta həyatın bütün sahələrinə belə Amerikanın nüfuzu güclənir. Sosial siyasi və mədəni mühit mental obraz üzərində qoyulan denotativ konkret məzmun və quruluşunu əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bu faktın və bizim ölkədəki sosial-mədəni şəraitin, həmçinin dil daşıyıcılarının şüuruna olan diskursiv təcrübələr təsiri səciyyəsinin izahı şərti olaraq «Amerika» diskursu, yaxud Azərbaycan KİV-in Amerika diskursu kimi qeyd edilən KİV diskursunun bütün fraqmentlərinin diqqətli təhlilinin zəruriliyini əsaslandırır. Dis-

kursun şərhı aşkar, gizli və həmçinin adi məlumatın zahirə çıxarılması üzərində qurulur.

Açıq heç bir qiymət verməyən, təbliğat xarakteri daşımayan və siyasi hərəkət və partiyaların adlarının çəkilməsinə baxmayaraq, müəyyən ideoloji diskursla aşkar əlaqəsi olmayan adi bir qəzet məqaləsini təhlil edək. Məqalə xronika xarakteri daşdığından üslub baxımından neytraldır. Linqvistik təhlil üçün məhz bu keyfiyyət, yəni üslub baxımından diskursun neytral xarakterli olması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

«Yeni Müsavat» qəzetində (28 yanvar 2004-cü il, №23) oxuyuruq: «İsa Qəmbər ABŞ nümayəndələri ilə görüşüb. Dünən İsa Qəmbər partiya qərargahında ABŞ Milli Demokratiya İnstitutunun nümayəndəsi Tom Barrini və inistitutun Bakıdakı təmsilçisi Adrian Stounu qəbul edib. Görüşdə seçkidən sonra ölkədə yaranmış ictimai siyasi durum, demokratiya və insan haqları sahəsindəki bugünkü vəziyyət əsas müzakirə mövzuları olub. Müsavat başqanının birinci müavini Vurğun Əyyubun da iştirak etdiyi görüşdə həmçinin MDİ-nin qarşıdakı dövrdə Azərbaycanda həyata keçirəcəyi fəaliyyət proqramı və MDİ-Müsavat əməkdaşlığının istiqamətləri barədə də fikir mübadiləsi aparılıb». (səh.2)

Məqalə, gördüyümüz kimi, həqiqətən də xronika xarakteri daşıyır və burada hansısa üstünlükləri, siyasi qiymətləri, ideoloji təbliğatı və s. sübut edən heç bir dil vasitəsi yoxdur. Hətta belə bir mətnin təhlil üçün obyektiv imkanları açması, xüsusən vacibdir.

Hər şeydən əvvəl, eyham xarakterli başlığın özü qərəzlidir. «İsa Qəmbər ABŞ nümayəndələri ilə görüşdü» nə deməkdir? Üslubi cəhətdən neytral olan bu məlumatda implisit olaraq öz aydınlığı ilə müsbət bir ekspressivlik özünü göstərir. Hansı mənaları və hansı semantik əmsalları burada göstərmək olar? Əvvələn, müsbət ekspressivlik bilavasitə İsa Qəmbərin ABŞ nümayəndələri ilə görüşməsi münasibəti ilə ifadə olunan implisit bir razılıqla bağlıdır. İkincisi, başlıqda onun neytrallığı ilə bərabər gizli şəkildə hədə ifadə olunmuşdur. Hədə səhv olan «ABŞ nümayəndələri» ifadəsi ilə semantik cəhətdən uzlaşır. İfadənin səhvliyi ondan ibarətdir ki, ölkənin nümayəndəsi ola bilməz, müəyyən bir sosial təbəqənin, partiyanın, hansısa bir təşkilatın nümayəndəsi ola bilər. Bu söz birləşməsinə səciyyəvi olan semantik yerdəyişmə özünü onda göstərir ki, ölkənin vətəndaşları onun nümayəndələri kimi təqdim olunurlar. Beləliklə də sizi bu nümayəndələrlə hədələyirlər.

Başlığın mənası ondadır ki, adi informasiya mexanizmi işləməyə başlayır. Əgər İ.Qəmbər ABŞ-ın nümayəndələri ilə görüşürsə, onda bu bir tərəfdən ABŞ-ın dünyada ən demokratik dövlət, digər tərəfdən isə Azərbaycanın qeyri demokratik ölkə olduğunu bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Müsavat» partiyası burada da öz ideoloji sələfi, bolşeviklərin təcavüzünə qədər Azərbaycanda mövcud olmuş eski «Müsavat» partiyasının nüfuzu ilə alver edir.

Tonallığın dəyişməsi elə birinci cümlədə səciyyəvidir. Başlıqda söhbət görüşdən gedir. Bu təbiidir, belə ki, İ.Qəmbərin yanında

keçirilən qəbul haqqında gedən söhbətə başlıq verilir, bu adamın bir siyasi lider kimi əsassız olaraq nüfuzunu artırır. Hər halda birinci cümlədə İ.Qəmbərin ABŞ nümayəndələrini qəbul etməsi açıq-açıq deyilir. Bu kontekstdə **ABŞ nümayəndəsi** nə deməkdir? Bu ölkəni demokratiya anlayışı ilə əlaqələndirən təsəvvürlərimizin mexanizmi implisit şəkildə işə düşür. Həm də dərk etmək lazımdır ki, **demokratiya** adı altında müxtəlif adamlar ən müxtəlif şeylər başa düşürlər. Totalitar rejimdən sonra demokratiya bir çox insanlar üçün tox həyat və ya hər şeyə icazənin olması təsəvvürünü yaradır. Kütlələr demokratiya institutlarının məğzi və mahiyyəti haqqında düşünmürlər. Onların təsəvvüründə «gözəl» və «varlı» dövlətlərin obrazı, bizdə isə «daha pis» olduğu halda «lap yaxşı»-nın obrazı mözcuddur.

Partiya rəhbərinin Amerika nümayəndələrinə Azərbaycanda insan haqları və həmçinin ölkədə seçkilərdən sonrakı sosial-siyasi vəziyyət haqqında məlumat verməsi xəbəri məhz elə bu kontekstə mənalandırılır. Mətnin mənası eksplisit şəkildə verilmiş xəbərin özü ilə bilavasitə əlaqəlidir, belə ki, başqanın ABŞ nümayəndələrini qəbul etməsi və eyni zamanda başqanın onlarla necə və nə barədə danışmağı az əhəmiyyət daşımır. İmplisit informasiya isə bütövlükdə verilmiş proqrama və qəzet vasitəsi ilə qurulmuş diskursiv təcrübəyə xidmət edir. Yəni ABŞ-da «başqan»la nəinki hesabləşirlər, insan haqları barəsindəki və ən əhəmiyyətli, ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyət haqqındakı məlumatları məhz ondan alırlar.

Semantik təhlil «nümayəndə», «qəbul etdi» və s. məfhumların həm potensial və həm də differensial mənalarının aydınlaşdırılmasını şərtləndirir. Maraqlıdır ki, başlıqda söhbət ABŞ nümayəndələri haqqında, birinci cümlədə isə söhbət Milli Demokratiya İnstitutunun nümayəndələri haqqında gedir. İzaha ehtiyac yoxdur: ABŞ-ın nümayəndələri həm də demokratiyanın nümayəndələridir. Ojeqovun məşhur lüğətində **nümayəndə** (deleqat) sözü üç mənada verilmişdir. Bununla sözün semantik quruluşunun diffuzluğu aydındır, yəni diferensial mənalar hər üç mənada bütün semantik quruluşu əhatə edir. Məsələn, «**nümayəndə** 1. Kiminsə tapşırığı ilə hərəkət edən, kiminsə maraqlarını və baxışlarını izah edən şəxs. Zavodun nümayəndəsi. Səlahiyyətli nümayəndə. 2. İnsanların hansısa bir qrupunu, kateqoriyasını və ya hansısa fəalliyət sahəsini öz simasında təmsil edən şəxs. Gənclərin ən yaxşı nümayəndəsi. 3. Hər hansı bir qisim insanların, əşyaların tipik növü» (Ojeqov, 1990, səh. 579).

İmplisit informasiyanın bu mənayı da aktuallaşdırmaq üçün tam bacarıqlı olmasına baxmayaraq, haqqında danışdığımız sözün üçüncü mənasının bu kontekstlə uyğun gəlməməsi aydındır. İkinci mənə başlığa görə, sanki oxşar mənada işlənməsinə baxmayaraq nisbətən uyğundur, lakin aktual deyil. Aydındır ki, mətndə söz birinci mənasında işlənir. Amma bu halda diferensial mənə kimi «maraq» mənəsi çıxış edir. Buna görə də təhlil bu mənə ətrafında getməlidir. Yəni sosiolinqvistik təhlil bu kimi suallara cavab ver-

məlidir: «Başqanın qəbul etdiyi adamlar ABŞ-ın Azərbaycandakı hansı maraqlarını qoruyur?» və «ABŞ nümayəndələrini qəbul edən başqanın hansı maraqları var, o, nəzərində nəyi tutur?»

Bir şey aydındır: diskurs «Amerika semantik məkanının konnotasiyası baxımından pozitividir. İmplit təhlil birmənalı şəkildə təsdiq edir ki, məqalə müəllifinin şüurunda ABŞ dünyada demokratiyanın müdafiəçisidir.

Nəzərdən keçirilən mətnlə vahid semantik vektor kontekstində dəqiq və birmənalı olan belə bir anons verilmişdir. «Varis Amerikanı qəzəbləndirəcək» («Yeni Müsavat» qəz., 2004-cü il, 6 oktyabr). Adı çəkilən nömrənin dördüncü səhifəsindəki məqalədə onun üçün uğursuz nəticələnməyi haqqında düşünməyərək müəllif istehza etməyi özünə rəva bilir. Respublika prezidentinin İranla müharibə aparmaq üçün Azərbaycan ərazisindən istifadə olunmasının qeyri-mümkünlüyü haqqında bəyanat verməsi bildirilir. Müəllif gülür ki, guya bu minvalla prezident Amerikanın narazılığına və hətta hiddətinə bais olmağa risk edir. Diskursun semantik təhlili baxımından Azərbaycan müxalifətinin mahiyyətinin üzə çıxarılması mühüm deyil, mətnin pozitiv olması mühümdür. Belə ki, implit şəkildə, bir daha qəzəbləndirilməsi, sadəcə yolverilməz olan Amerikanın gücünə inam yaradılır. Başqanın kimisə deyil, məhz ABŞ nümayəndələrini qəbul etməsi və başqanın nəyinsə haqqında deyil, seçkilərdən sonra ictimai – siyasi vəziyyət və ümumiyyətlə, Azərbaycanda insan haqları barədə fəxrlə bildirildiyi əvvəlki mətnə nisbətən bu mətnin incə və psixoloji cəhətdən paradoksal illüziyası təəccüblüdür.

Azərbaycan müxalifətinin Amerika diskursunda, həmçinin əks konnotasiyasını təmsil edən dil vasitələri də mövcuddur. Məsələn, «Yeni Müsavat» qəzetinin 26 oktyabr 2004-cü il tarixli nömrəsinin 3-cü səhifəsində böyük hərflərlə belə bir başlıq verilmişdir: «ABŞ başkəşən rejimlərə dəstək verir», yarımbaşlıqda qara şriftlə yazılmışdır: «Avstraliyanın «Green Left Weekly» həftəliyi Buş administrasiyasının Mərkəzi Asiyadakı rejimlərlə müttəfiqliyini kəskin tənqid edib».

İstehza və açıq şəkildə ələ salmaqla ABŞ-ın xarici siyasətini kəskin tənqid atəşinə tutan «Lukaşenkounun bir eybi» başlıqlı bir məqalə vardır. Burada yazılmışdır: «Belarus diktatorunun nefti olsaydı, ABŞ onunla da dostluq edərdi» (göstərilən nömrə, səh. 3).

Azərbaycan dilində «Amerika» semantik sahəsi baxımından təhlil olunan diskurs semantik parçalanmanı düzənləyən mənalar nümayiş etdirilir. Həm də diskursun ideoloji bütövlüyü yoxdur. Müvafiq olaraq, Azərbaycan dilində «Amerika» semantik məkanı müasir rus dilində olduğundan daha mürəkkəbdir.

Hansı mənalar və semantik əmsallar təqdim olunan diskursun təhlilini seçməyə imkan verir? Müsbət mənalar: «nüfuz», «etiraf», «arxayınlıq», «ümid», «illüziya», «maraqlar», «nikbinlik», «mükafat», «qanunçuluq», «müdafiə». Mənfi mənalar: «təcavüz», «yalan», «pul», «haqsızlıq», «şirnikdirmək», «riyakarlıq» və s.

Semantik sahənin səthi konnotativ təhlili onun düzənlədiyi mənalarının kəskin müqayisəsinə dəlalət edir. Onlar daha çox semantik əmsallar baxımından qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Bunu misal gətirilən hər hansı bir mənənin nümunəsində göstərmək olar. Məsələn, «maraq» mə'nası sintaqmatik baxımdan «müdafiə» mənası ilə bağlıdır. Hər iki məna sintaqmatik baxımdan bilavasitə «təmsil etmək» mənası ilə əlaqədardır. Buradan da belə nəticə çıxır ki, diskursun ən səthi semantik təhlili ABŞ nümayəndələrinin Azərbaycanda heç də demokratiyanı deyil, ABŞ-ın maraqlarını qoruduqlarına birmənalı surətdə dəlalət edir.

Eyni zamanda, diskursun semantik təhlili istiqamətli, qərəzsiz, həmçinin tamamilə birmənalı şəkildə müasir Azərbaycan müxalifətinin ABŞ-a münasibətdə ikili və ziddiyyətli mövqeyini açır. Həmçinin belə bir nəticə əldə edirik ki, Azərbaycan müxalifətinin şüurunda «Amerika» sözü ilə assosiasiyaya girən ölkə və xalqın obrazı da həmçinin ziddiyyətlidir. Lakin digər tərəfdən, diskursun semantik təhlili Azərbaycan dilində «Amerika» semantik sahəsi strukturunun mövcud olmadığını aşkara çıxaran bu vəziyyətini təsdiq etməyə imkan verir. Yəni Amerika obrazının düzənlənmədiyini təsdiq etmək olar.

АМЕРИКАНИЗМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СМИ

Э.Р.ПИРИЕВ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется американский дискурс азербайджанских оппозиционных газет. Слова и словосочетания, обозначающие американские реалии, рассматриваются в контексте семантических конфигураций, отражающих представления азербайджанской оппозиции о США, стране и народе. Проведенный анализ продемонстрировал двойственность и противоречивость данного дискурса.